

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΟΓΔΟΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1935

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α. Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» — ΣΤΑΔΙΟΥ 46^Α
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΑΙ

ΚΩΣΤΑΣ ΒΑΡΝΑΛΗΣ

Ποιητής και πεζογράφος από τους δυότερεις καλλιτέρους της γενεάς του, μά κι' ένας από τους πιο έκλεκτους και τους πιο ζωντανούς που υπάρχουν αυτή τη στιγμή στον τόπο μας, νους φιλοσοφημένος, βαθύς, αλλά και όξυς και ανήσυχος συγχρόνως, ανοιγμένος σε όλα τα ιδεολογικά ρεύματα του καιρού του, ο Κώστας Βάρναλης είναι πρό πάντων μία προσωπικότητα που θέλει να δράσει και δρά άμεσα και πραχτικά, ένας μαχητής.

Από το 1922 και δώθε, απ' την εποχή που όμολόγησε πιστή στο μαρξισμό, δ,τι δημοσίεψε ο Βάρναλης, ποίημα, αφήγημα, κριτικό δοκίμιο, μελέτη, άρθρο, δέν είναι τόσο η μόνο όρισμένη ψυχική πείρα που εκφράζεται με όρισμένη μορφή, όσο πιο άρτια γίνεται, και που ζητεί να δώσει αισθητική ευχαρίστηση ή συγκίνηση, δέν είναι τέχνη αυτόνομη, ή άβολη και ανυστερόβουλη έκφραση μιας ψυχής, αλλά κυρίως μέσον που χρησιμοποιεί ένας μαχόμενος λογοτέχνης, για να υπηρετήσει και για να επιβάλει την ιδεολογία του.

Βέβαια, σάν καλλιτέχνης ο Βάρναλης, και όχι σάν επιστήμονας, ή σάν πολιτικός ή σάν απλός θιασώτης ή προπαγανδιστής μιας ιδέας, με λόγια, με εικόνες, με μία κάποια μουσική, προσπαθεί να εκφράσει το δράμα του κόσμου όπως αντιχτυπά μέσα του. Αλλά, στο δράμα αυτό, πολύ συνειδητά μάλιστα και καθόλου ασυνείδητα, τον πιο έντονο χρωματισμό, τον πιο χαρακτηριστικό τόνο, δίνει ή ιδεολογία του, το καθολικό και όχι το στενά καλλιτεχνικό μονάχα αντίκρουσμα της ζωής. Ξέρει, βέβαια, ο Βάρναλης, δ, τι και ή πιο άβολη σκέψη, και ή λιγώτερο υποταγμένη σε μίαν όρισμένη κοινωνιολογική ιδεολογία—λέω κοινωνιολογική, γιατί οι κοινωνιολογικές, πρό πάντων, ιδεολογίες καθορίζουν σήμερα τη στάση των πνευμάτων—ξέρει ότι και ή πιο άβολη σκέψη στην πράξη τελικά αποβλέπει, είναι κιόλας μία πράξη, ξέρει ο Βάρναλης ότι και ή πιο άβολη τέχνη, ένα ποίημα του Mallarmé ή του Valéry, υποδηλώνει μία στάση ζωής, προσαρμόζεται, άρα, σε ύστατη άνάλυση, σε κάποια ιδεολογία. Ωστόσο, μία τέτοια σκέψη και μία

τέτοια τέχνη δέν του είναι αρκετές. Η μαχητική του ιδιοσυγκρασία, ή θερμή ιδεολογική του πίστη, οι έχθρες του, ή όργη του, ή αγάπη του για το διπλανό, το βαθύ του αίσθημα της δικαιοσύνης και της λευτεριάς, ο ανθρωπισμός του, με μία λέξη, έχουν ανάγκη από μία τέχνη, από μία έκφραση, που να οδεύουν γοργότερα προς το πρακτικό αποτέλεσμα, που να σπρώχνουν τους άλλους πιο βίαια και όρμητικά προς ένα σκοπό, που να φωτίζουν, να ενθουσιάζουν, να οδηγούν, να φανατίζουν για την απόκτηση ενός καλού, υπέρτατου για το Βάρναλη, όπως και για όλους τους όμοιδεάτες του καλλιτέχνες, για την κοινωνική ισότητα, για μία πιο δίκαιη κατανομή των γήινων αγαθών. Στο έργο του δέν πρέπει τόσο να ζητούμε—δέν μας δίνει ο ίδιος το δικαίωμα για τουτο—τη συγκίνηση από το «ώραίο» και το κυνήγημα του ωραίου, όσο το τάραγμα και το τράνταγμα μιας ψυχής από τον ανθρώπινο πόνο και από την ανθρώπινη δυστυχία, από την αγάπη για το διπλανό. Αυτό είναι δ,τι πιο πολύτιμο υπάρχει στο Βάρναλη· το ζεστό εκείνο μίλημα μιας ψυχής που το πίνει άχόρταγα μία άλλη ψυχή.

* *

Οι «Κερήθρες», μία έντελώς νεανική ποιητική συλλογή που κυκλοφόρησε το 1907, ήταν ή πρώτη πραγματική εμφάνιση του Κώστα Βάρναλη στα νεοελληνικά γράμματα. Ουσιαστικά όμως, μ' έργασία που και σήμερα ακόμα λογαριάζεται, που έχει άληθινή υπόσταση λογοτεχνική, μπορούμε να πούμε ότι ο Βάρναλης πρωτοεμφανίστηκε εδώ και είκοσι-πέντε χρόνια, το 1910, στην «Ηγησώ», το περιοδικό που δημοσιεύονταν μονάχα στίχοι και που το εξέδιδε μία ομάδα από νέους. Στα ποιήματα εκείνα της «Ηγησώ»—και για καιρό ο Βάρναλης δέ δημοσίευε παρά άποκλειστικά σχεδόν στίχους και κανένα πεζό—φανερώνεται κιόλας μία προσωπικότητα, μία δυνατή ιδιοσυγκρασία καλλιτεχνική. Κανένα πρώτα πρώτα ή πολύ λιγά από τα έλαττώματα της εποχής, στα

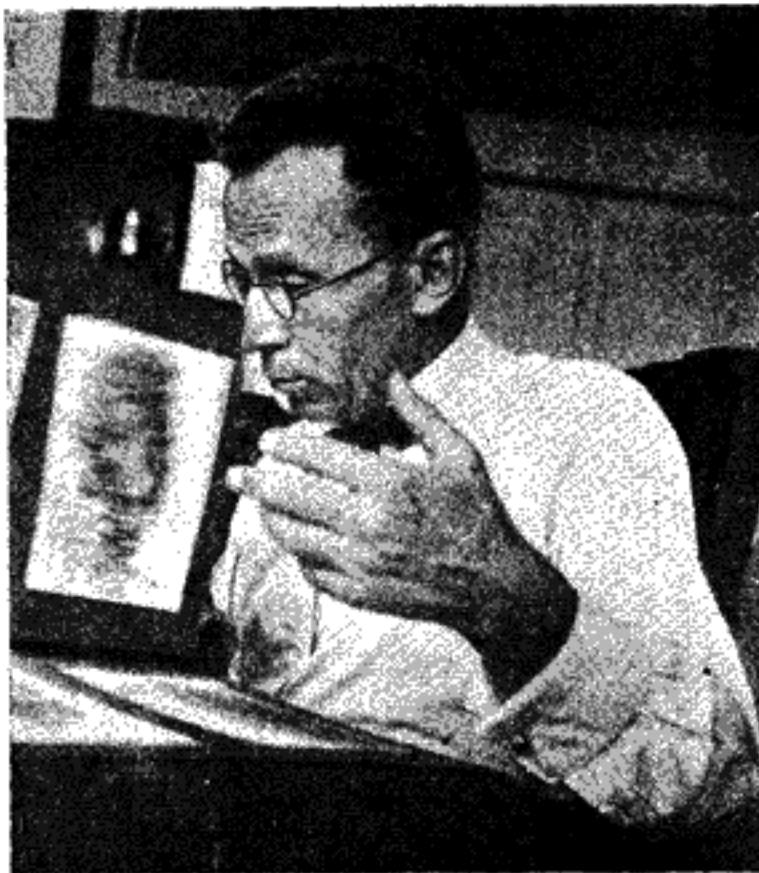
ποιήματα τούτα' μήτε ρητορεία, μήτε κούφια σκέψη, μήτε γλυκανάλατος αισθηματισμός, μήτε φόρμα νερούλιασμένη' κι άπ' την άλλη, πνοή, φρεσκάδα, όρμη, ένας νιόφαντος στη λογοτεχνία μας τόνος, κι ή παντού παρουσία ενός νοῦ που ξέρει νά ζυγίση όσο και όπου πρέπει, και που ξέρει νά βάζη γερό χαλινάρι στην έμνευσή του. Ειδυλλιακός, έρωτόπαθος, ελαφρά και γνήσια αισθηματικός, με βαθύ και δροσάτο αισθημα, λάτρης τής φύσης, του άρχαιου κόσμου, τής ζωής, πανθειστής και ήδονιστής, μά και «μάγκας» και «βλάμης» ακόμα, πολύτροπος και στο περιεχόμενο και στη μορφή, ο Βάρναλης μένει παντού προσωπικός. Μήτε θεματογραφεί, μήτε γίνεται αντίλαλος άλλων. Στο ποίημα που τό επιγράφει «Με τό φεγγάρι», είναι άπαλότατα αισθηματικός, άέρινα, και στά «Δάκρυα τής Βασκούλας» ειδυλλιακός. Μά δέ θυμίζει, όπως τόσοι άλλοι στά χρόνια έκείνα, ούτε δημοτικά τραγούδια, ούτε Κρυστάλλη, ούτε Σολωμό. Οί πιό προσωπικοί του ώστόσο τόνοι βρίσκονται άλλου' στο έρωτικό πάθος και σε μία άκράτητη, διονυσιακή όρμη, που τον σπρώχνει προς τή φύση, προς τον άρχαιο κόσμο, προς όλη τή ζωή. 'Η έρωτική του αναύρα είναι γνήσια, βαθειά («Στήν Άφραστη») δέν είναι ένας άπλός, που άρχίζει και τελειώνει στά λόγια, λυρικός οίστρος. 'Ο Βάρναλης ξεχειλίζει, τό νοιώθει, άπ' τήν πιό θερμή λατρεία για τή γυναίκα, και ίσως και στην πλάση τή γυναίκα νά ζητή, και ίσως ακόμα, όταν λέγει «άπ' τή ζωή τήν πλήθια τρελλός είμαι» («Καταρράχτης»), και όταν ύμνη, άπλά και σκέτα, τή ζωή, τή γυναίκα στο βάθος νά ύμνη και όλη τή λυρική θέρμη του, φανερά ή κρυφά, νά τήν παίρνει από τό έρωτικό πάθος. Κάνένα λύρισμα, κανένα λίσωμα στο νεανικό τούτο έρωτικό πάθος του Βάρναλη άναβρύζει βίαιο και άψυ από μέσα του, με όλο τό τρικύμισμα και τό κόχλασμα

του. Και ή δύναμη και ή άγνότητα του έρωτισμού του κρατεί άκριβώς παρθενικές τις αισθήσεις του, τό μάτι του λαγαρό, κάνει άδρή και ζωντανή κάθε έπαφή του με τή ζωή, όχι μόνο τή σύγχρονη μά και τήν άρχαία. Με τί γνήσιο τόνο που ήχει και σήμερα ακόμα ή νεανική διονυσιακή του διάθεση, ή πιό χαρακτηριστική του Βάρναλη, σε όλόκληρη τήν προμαρξιστική — άς τήν πώ έτσι — περίοδό του:

Και σε μία πέτρα όρθός ζηλέβει ο Πάν
Κι άνήσυχά τά πόδια του χτυπάν
Κι άντιθροεί ειρωνικά ή κοιλάδα.

'Η περίοδος αυτή, πολύμορφη και πολύτροπη, δεύτερη κυριολεκτικά, (μετά τις «Κερήθρες» ούσιαστικά, λοιπόν, πρώτη), άπλώνεται σε μία άπάνω κάτω δεκαετία (1910—1920). Είναι ή περίοδος του «Έπιγράμματος», των «Σοννέτων», του «Συμποσίου», του «Διονυσιακού Ύμνου», δημοσιευμένων όλων σχεδόν, με μοναδική έπιτυχία και με ζωηρότατο αντίλαλο και έπιρροή σε όλόκληρη τήν πνευματική μας ζωή, στ' άλεξαντρινά «Γράμματα».

«Φιλολογικός» λίγο και ρητορικός, ο διονυσιασμός του Βάρναλη στον «Διονυσιακό Ύμνο» — θυμούμαι πώς ο κ. Καρβούνης, άν δέν γελιέμαι, έγραψε πώς στο ποίημα τούτο βρίσκει τή βραχύτητα και τήν πυκνότητα του λατινικού λόγου — έχει, ώστόσο, στην ούσια, κάτι τό άγριο, τό άκράτητο, τό σχεδόν πρωτόγονο που συνεπαίρνει. Άληθινά, ο ύμνος αυτός με τήν πυρετική και άχαλίνωτη κίνησή του μάς δίνει τήν έντύπωση τής βακχικής μανίας. Στο «Συμπόσιο», ο διονυσιασμός του Βάρναλη έκδηλώνεται άποκλειστικά έρωτικός' δε λευτερώνονται έδω δλες οί δυνατόμεις του ύποσυνείδητου, οί θαμμένες κάτω από τή βαρύτατη πλάκα του λογιού, μά μόνον ή έρωτική, με τέτοια όρμη όμως, ώστε άν τό έρω-

ΚΩΣΤΑΣ ΒΑΡΝΑΛΗΣ

Ε. Ζ. Π. 1911
IQANIFA 2008

τικό αυτό ξέσπασμα δὲν καταντᾶ παραλήρημα διθυραμβικό, αἰτία εἶναι ἡ πολὺ πειθαρχημένη μορφή του. "Α! πόσο τὸ ἀγαπήσαμε, ὅπως καὶ μερικά ἄλλα, ἔμεις οἱ νεώτεροι, τὸ ποίημα τοῦτο τοῦ Βάρναλη, καὶ πόσες φορές δὲν τὸ ἀπαγγείλαμε ἀργά, κοφτά, καμπανιστά, ἀφήνοντας νὰ γλυστρουῦν μέσα μας, με μιὰ φρικίαση ἡδονῆς, οἱ τόσο ἠχηρές, αἰσθησιακές ρίμες του!

Γιὰ στρώσατε φιλοχωριά
γιὰ τὴν ὥρα
ποῦ μέ τ' ἀπὸ
χαρέβοντας κορμί, τὸ μελαψό...

Στὰ «Σονέτα», ἡ διονυσιακὴ διάθεση τοῦ Βάρναλη, κημερώνει σχεδὸν ὁλότελα. Δὲν προβάλλει φανερά. Μορφή κρατημένη, τόνος κρατημένος. Μὰ τὸ πολὺ ἀκριβῶς κρατημένο τοῦτο, τὸ θεληματικό, μαζί με κάτι τὸ τεχνητὸ ποῦ ἀποπνέουν, καὶ στὴ μορφή, καὶ στὸ πλέξιμο τοῦ στίχου μὰ καὶ στὸ βάθος, ζημιώνουν τὰ «Σονέτα». Νοιώθεις ὅτι ὁ ποιητὴς βιάζει τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ κλείσῃ μὲς στὰ στενά ὄρια τῶν δεκατέσσερων στίχων τὴν ἐμπνευσή του. "Οπου μένει πιὸ ἐλεύθερος, ὅπως στὸ «Ἐπίγραμμα» — τῆς ἴδιας ἐποχῆς (1914) — εἶναι καλότερος.

"Ὅπως δὲν ξάφνισε ἑμᾶς τοὺς σύγχρονους του, ἔτσι καὶ στὸ μέλλον δὲ θὰ ξαφνίσῃ κανέναν, φαντάζομαι, ἡ μεταστροφή τοῦ Βάρναλη ἀπὸ τὸν ἐθνικισμὸ στὸ μαρξισμό.

Στὴν ἐποχὴ μας, ὅπου ὅλες οἱ παλιές ἀξίες κλονίζονται, ὅπου τὰ ἀνθρωπιστικά ἰδανικά κατακτοῦν κάθε μέρα νέες συνειδήσεις, δὲν εἶναι καθόλου περίεργο πῶς ἄνθρωπος ὡς τὸν Βάρναλη, ἀνήσυχος, τολμηρός, εἰλικρινὴς με τὸν ἑαυτό του καὶ με τοὺς ἄλλους, δόθηκε με ὅλη τὴν ὀρμὴ καὶ τὴ δύναμή του στὸ μαρξισμό. Τὸ μόνο περίεργο, ἴσως, εἶναι πῶς ἡ μεταστροφή του αὐτὴ φανερώθηκε κάπως ἀπότομα, μέσα σὲ δυό-τρία χρόνια, ἀπὸ τὸ 1919, ὅποτε δημοσίεψε ἕνα ἐθνικιστικώτατο ποίημα, τὸν «Προσκυνητή», ὡς τὸ 1922, ὁπότε σ' ἕνα τοῦ ποίημα, τὴ «Λευτεριά», μᾶς πρωτόδωκε ὁ Βάρναλης τὴν οὐσία τῆς νέας του πίστεως.

Ὁ «Προσκυνητὴς» εἶναι ἕνα μακρὸ, μεγαλόπνοο ποίημα, ὅπου ὑμνεῖται ἡ Ἑλλάδα σὲ ὁλόκληρη τὴν ἱστορικὴ τῆς διαδρομὴ, καὶ σ' ὅλα τῆς τὰ πιὸ σημαντικά φανερῶματα: ἡρωϊσμὸς, διονυσιασμὸς, φύση, τέχνη, γυναίκα, κ.τ.λ.:

Καλὰ γιὰ νὰ σὲ νιώσω — ὦ! νὰ ριζώσω
σὲ σένα, γῆ μου, ὅλης τῆς Γῆς ἀφάλι!
Σταυρανοιγμένα χέρια νὰ σὲ ζώσω
στὴν ἀνεχόρταγῃ μου τὴν ἀγκάλῃ!

"Ἀπ' ἄλλες στράτες ἄλλοι τρέχουν κι ἄλλοι
πρόφταξε πρώτη ἐσὺ, φυλὴ μεγάλη.

«Στόμα ὄλου τοῦ κόσμου» ὀνομάζει τὴν Ἑλλάδα σὲ ἄλλο μέρος τοῦ ποιήματος ὁ Βάρναλης· τραγουδαί τις «σταράτες Ρωμιοπούλες», τὸν ἡρωϊσμὸ τους στὸ Εἰκοσιένα, τὸν ὁλότελα ἰδεαλιστικὸ θεότητα ὑπέρτατη ἀναγορεύει τὸν «τριαδικὸ λόγο» (Ὁμορφιά, Ἀρετὴ, Ἀλήθεια), καὶ μόνο σὲ δυὸ στίχους ξεφεύγει ἀπὸ τὸν ἐθνικισμὸ καὶ φανερώνει μιὰν ἀσυνείδητη ἴσως ἀκόμη ροπή πρὸς τὸν ἀνθρωπισμὸ:

Τὴν Πολιτεία, τὸ Κράτος, τὸ Ἔθνος, πρῶτοι
ἀφήνετε καὶ γίνεστε Ἀνθρωπότη.

Σὲ δυὸ τετράστιχα τῆς «Λευτεριάς», τοῦ ποιήματος ποῦ δημοσιεύτηκε («Μοῦσα», Δεκέμβρης τοῦ 1922) ὡς ἀπάντηση στὸ «Τραγοῦδι τῶν Προσφύγων» τοῦ Παλαμά, ὅπου, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, οἱ μπολσεβίκοι παρομοιάζονταν με λύκους, μᾶς ἔδωκε ὁ Βάρναλης σχεδὸν ὅλη τὴν οὐσία τοῦ νέου του «πιστεύω»:

Τὴν ὑπαρξὴ σου τὴν ὀκνή
γιὰ νὰ πλαταίνεις, νὰ βαθαίνεις,
σμίξε με τὸν ἀμέτρητο Ἀριθμὸ.
Μέσα στοῦ Πόνου, ποῦ βογγᾷ,
τὴν ἀσωστὴ Ἀβυσοσὸ κατέβα.
Κεῖ θάβρεις τῆς Ἀλήθειας τὸ Ρυθμὸ
τῆς Ἱστορίας τὸ Νόμο ἀκλόουθα
πρῶτος φωτεινὰ δὲν ἔχεις
Μοῖρα δικὴ σου γιὰ ὁδηγὸ.
Ἀπὸ τὴ Βία λυτρῶν ἡ Βία,
ὄχι ἡ ἀρνηση κι ἡ καλωσύνη
καὶ τὸ ξετόλιμα τ' ἀργὸ.

Τὸ πονεμένο, τὸ ταλαιπωρημένο, τὸ ἐξουδενωμένο πλῆθος· στὴν ἀπειρη ἀθλιότητα καὶ δυστυχία του βρίσκεται τὸ ἀνθρώπινο δράμα, σὲ ὅ,τι ἔχει πιὸ ἀγριο, πιὸ σπαραχτικό, πιὸ βιαστικό γιὰ γιαιτρεία. Νὰ τὸ λαφρώσῃς ὅσο μπορεῖς καί, ὅπως μπορεῖς τὸ δράμα τοῦτο, νὰ ἡ σημερινὴ ἀλήθεια· ἐκεῖ θὰ βρῆς τὸ ρυθμὸ καὶ τῆς τέχνης σου καὶ τῆς ζωῆς, καὶ κεῖ θὰ δῆς ὅτι μιὰ μοῖρα μᾶς κυβερνᾷ καὶ ὅτι θὰ μείνης μικρὸς καὶ φτωχοῦλης καὶ κακομοῖρης ὅσο δὲ βυθίσῃς καὶ δὲν ἐξαφανίσῃς τὴν ἀτομικὴ ψυχὴ σου — τὴν anima vagula, pallidula, nudula — μέσα στὴν πανανθρώπινη ψυχὴ.

Αὐτὸ εἶναι τὸ πλατύτερο νόημα τῆς «Λευτεριάς», νόημα ποῦ τὸ βρίσκουμε στὰ κηρύγματα καὶ τῶν οὐτοπιστῶν σοσιαλιστῶν, καὶ μερικῶν ἀπλῶν «φιλανθρώπων», ὅπως καὶ μερικῶν ἀκόμα προχωρημένων φιλελεύθερων. Ὁ καθαρὸς μαρξισμὸς φαίνεται στοὺς δυὸ τελευταίους στίχους τοῦ ὀχτάστιχου ποῦ ἀνάφερα. Δείχνουν τοῦτοι πῶς ὁ Βάρναλης ἀπὸ τὴν πρώτη στιγ-

μή τάχθηκε στην άριστερώτερη άκρα τών κοινωνικών αναμορφωτών. Δέν παραδέχεται την επικράτηση της κοινοκτημοσύνης με την εξέλιξη. Ζητεί την άμεση επανάσταση.

Την κεντρική αυτή ιδέα, καθαρά μαρξιστική, βλέπουμε να την ξετυλίγει ο Βάρναλης, ανάλογα με το θέμα, σε ό,τι έγραψε άπ' το 1922 ως σήμερα, είτε καλλιτεχνικά μεταπλασμένη, με διηγήματα, με άφηγήματα, με φιλοσοφικούς διάλόγους, με συνθετικά ποιήματα, με την «Άληθινή Άπολογία του Σωκράτη», είτε καθαρά θεωρητικά, σε μελέτες και άρθρα και σ' ένα βιβλίο κριτικής, τό «Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική».

«Άς τον παρακολουθήσουμε με όσο άπλωμα μās έπιτρέπει το μάκρος της μελέτης αυτής, στα διάφορα πεζά και έμμετρα έργα του, τα έμπνευσμένα όλα άπό τη μαρξιστική ιδεολογία. Το «Φως πού καίει» είναι ένα όχι πολύ νέο ίσως, μήτε πολύ δίκαιο, βιαιότατο όμως χτύπημα του χριστιανισμού. Με τον Προμηθέα και το Μώμο, πού τους βάζει αντιμέτωπους στον Ίησοϋ, ο Βάρναλης μάχεται, προσπαθώντας να δείξη πόσο κούφιος και βλαβερός είναι όλες τις «άξίες» του χριστιανισμού. Ο Προμηθέας και ο Μώμος αντιπροσωπεύουν την ύλιστική αντίληψη του κόσμου, ο Ίησοϋς την ιδεαλιστική. Για τον Ίησοϋ στην κορφή της ζωής στέκουν η καλωσύνη και η άγάπη. «Έίπα μια λέξη πού περιλαμβάνει όλο το νόημα, όλους τους νόμους της ανθρώπινης ζωής: Την ΑΓΑΠΗ.» Ο πόνος, και ύστερα η ύπομονη και η έγκαρτέρηση, να οι άλλες ύψιστες άξίες του χριστιανισμού. Ο πόνος γιατί μās έξαγνίζει, και η έγκαρτέρηση γιατί κάνει τον άνθρωπο να δέχεται ν' άδικιέται στη γη, ξέροντας πως θ' αναστηθι και θα λάβη μια δίκαιη άμοιβή για τα όσα ύπόφερε, στους ούρανοϋς. Η γήινη ζωή, άλλωστε, είναι μια άμαρτία και μια δοκιμασία. Για τοϋτο λυτρώνεται μονάχα όποιος στέκει πάνω άπ' το κακό, πάνω άπό της σάρκας τις σκλαβιές, πάνω άπό τις επιθυμίες.

Με λίγες διαφορές, το ιδεαλιστικό τοϋτο κήρυγμα του Ίησοϋ, με τον μεγάλο πάμφωτο δαυλό της άγάπης στο κέντρο, βρίσκεται σε όλες τις ιδεαλιστικές φιλοσοφίες (στοϋς Έλεάτες, στον Πλάτωνα), σε όλες τις μυστικές διδασκαλίες τις θρησκευτικές, και πρό πάντων στο βουδδισμό. Ο Βάρναλης, ωστόσο, το μάχεται στο χριστιανισμό, γιατί εκεί ο ιδεαλισμός σαρκώθηκε και εκδηλώθηκε πιό εκτυπα, και γιατί πρό πάντων ο χριστιανισμός — θρησκεία σημερινή τών περισσοτέρων άπό τα κεφαλαιοκρατούμενα μέρη της γης — έξακολουθεί να μās ποτίζει όλόκληρους με την ήθική του.

Έίναι η συναισθηματική δψη της άδυναμίας, η άγάπη; Έτσι πιστεύει ο Προμηθέας. Γι' αυτόν μια μόνη άγάπη ύπάρχει: του έαυτοϋ μας, πού μπορεί — μάλιστα — να καλύτερευη και τη γενική ζωή. Για να νικήσης — στην κοινωνία, στη ζωή — πρέπει να είσαι έγωϊστής και σκληρός, να πολεμάς με τα δόντια και με τα νύχια. Ο Χριστός με το κήρυγμά του έκανε και κάνει τους άδύνατους πιό άδύνατους, και τους νικημένους πιό νικημένους. Μπρός στην ψυχή τους βάζει τ' όνειρο μιας άλλης ζωής, κι' έτσι τους βγάζει άπό την πραγματικότητα. Έλπίζοντας μίαν άλλη ζωή, ύπομένουν πιό καρτερικά τα βάσανα τούτης έδω. Όμως είναι, πριν ακόμα πεθάνουν, νεκροί. Δέ γεύονται τη χαρά της ζωής, και, το σπουδαιότερο, με την άνοχη τους κάνουν πιό άδικους κι' εϋτυχημένους τους δυνατούς.

«Έ, Έβραϊε! του κράζει ο Μώμος. Άν έκανες τίποτες άποτελεσματικό στη ζωή... Άν τη θεωρία σου δέν την έφτιανες στην Έρημο, παρά μέσα στη ζωή. Άν, αντίς να όπλίσεις κάθε δυστυχι άνθρωπο με μια λέξη, τουβάζες στο χέρι ένα σιλιέτο. (Τό κρίμα μόνο με τη βία πέφτει» λέει άλλου ο Μώμος). Άν, αντίς να ύποσχεθείς άμοιβές εκατονταπλάσιες σε κείνους πού δέχονται, ραπισμένοι άπό τ'όνα μάγουλο, να στρέφουν και τ'άλλο, τους μάθαινες το δίκιο της επανάστασης και της βίας ενάντια στη βία, θα μπορούσε κανείς να έλπίζει σε μια άλλαγή ριζική της δψης του κόσμου, σ' έναν έξανθρωπισμό πλατύτερο τών ανθρώπων, σε μια Νέα Ζωή επάνω στη Γης. Μά πίεσες τους σκλάβους να δουλεύουν χωρίς διαμαρτύρηση κι εϋχαριστημένοι!»

Όλα τοϋτα: την άποχη άπό τη χαρά, τη θεληματική ύποταγή στο κακό, την περιφρόνηση της ζωής, τα όνομάζει ο Μώμος «άρνητικά νοήματα», άρνητικές, δηλαδή, άξίες. Μά και στενώτερα ακόμα, καθαρά κοινωνικά, βρίσκει πως με μερικά παραγγέλματά του στερέωσε ο Χριστός το Κράτος της άρπαγής και της βίας. «Άπαγορεύες, του λέει, την κλοπή, πού θα πεί, την παραδέχεσαι για τους δυνατούς, άφου προστατέβεις το έχει τους.»

Ο Χριστός έκανε τους ανθρώπους δειλότερους, πιό άνίκανους άρα να επαναστατήσουν ενάντια στους τύραννοϋς των. Πιστεύει πως η ζωή είναι μέσο για την πραγματοποίηση του ήθικου νόμου, ενω ο «ήθικός νόμος είναι μέσο για τη διατήρηση της ζωής κι' αλλάζει μαζί της». Έτσι, τοποθέτησε την εϋτυχία μέσα στην ψυχή, αν και πηγάζει άπό τα πράγματα, και σκότωσε τη χαρά, γιατί άρνήθηκε το δικαίωμα της ζωής. Και στο τέλος του φιλοσοφικού αυτοϋ ποιήματος, ο Μώμος κράζει στον Ίησοϋ:

«Δέν ύποφέρουν οι ψυχές τών ανθρώπων, άλλ' η ζωή τους. Έμεις ξέρουμε την αξία

της και θέλουμε να τη ζήσουμε! «Όσο δε ζήτησες την ισότητα των υλικών αγαθών, τὰ ἠθικά και τὰ πνευματικά είναι χίμαιρες. Δὲ θὰ τ' ἀποκτήσουν ποτέ οἱ πολλοί, —ΟΛΟΙ! Χώρισες τὸν ἄνθρωπο σὲ σωματικό και ψυχικό. Αὐτό είναι τὸ λάθος σου.»

Στὰ λυρικά ποιήματα ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ «Ἰντερμέδιο» —χορὸς τῶν Ὁκεανίδων, χορὸς τῶν Σεραφεῖμ, ἡ Μάνα τοῦ Χριστοῦ, ἡ Μαγδαληνή—ὁ τόνος γίνεται διαφορετικός. Ἐδῶ ὁ ποιητὴς δὲν ἀπηρετεῖ, με ἀντιπροσωπευτικά σύμβολα τὴν ἰδεολογία του, παρά ξεατομικεῦει και ξεανθρωπίζει τοὺς δύο τύπους του, τὸν Προμηθέα και τὸ Χριστό. Περιγράφει ὅλο τὸν πόνο και τὴ συντριβή, ποὺ προκαλεῖ τὸ μαρτύριο τοῦ Προμηθέα στίς Ὁκεανίδες και ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ στήν Παναγία και στή Μαγδαληνή. Τὰ δύο τελευταῖα ποιήματα είναι ἀπὸ τὰ πιὸ ωραία τοῦ Βάρναλη. Μὰ και σ' ἄλλα ὑπάρχουν μερικά ωραιότατα κομμάτια. Τὸ μέρος λ.χ. ὅπου λέει ἡ Μάνα Γῆ, ἡ μητέρα τοῦ Προμηθέα, στόν ἀλυσοδεμένο ἥρωα, τὸ γιό της:

Σὲ κοιτάζω και κλαίω δίχως μάτι α! χωρὶς ἀκοή, σοῦ ἀγροικοῦνε τοὺς βόγγους τὰ σπλάχνα μου. Σ' ἀγκαλιάζω σφιχτά, δίχως χέρι α! χωρὶς γλῶσσα, χίλιες φορές, σὲ φωνάζω γλυκόνωμα!

Και τὸ παράπονο τῆς μάνας τοῦ Ἰησοῦ, λιγότερο σπαραχτικό, μὰ πολὺ πιὸ ἀνθρώπινο:

Ἄχ! γιατί νὰ σταθῆς νὰ σὲ πιάσουν! σὰ ρωτήσανε: «ποιὸς ὁ Χριστός;» τί πες: «νά μαι!

Και οἱ ἐξαίσιοι τελευταῖοι στίχοι:

Ἄχ! δὲν ξέρει τί λέει τὸ πικρὸ μου τὸ στόμα! τριάντα χρόνια παιδί μου, δὲ σ' ἔμαθα ἀκόμα!

Ἄλλά και σὸ τραγουδί τῆς Μαγδαληνῆς μᾶς σταματοῦνε θαυμάσιοι στίχοι. Τὸ μέρος, ἔξαφνα, ὅπου ἱστορεῖ ἡ Μαγδαληνή τὰ αἰσθήματα ποὺ ξύπνησαν μέσα της ὅταν πρωτογνώρισε τὸ Χριστό:

Δὲν ἦτανε ἀξαφνὴ ἀστραφιά· αὐτὸ συνέβη ἀργά, σιγά.
Ὁραῖος δὲν ἦσουν· τίποτε δὲν εἶχε πάνω σου ὄξο!
Ἐκοίταες χάμω τὰ χαλίκια, ὡς μίλαγες σιγά κι' ἀργά!
τὴν τρίτη ἢ τέταρτη φορὰν ἀρχισε ὁ νοῦς μου νὰ ριγᾶ, κι ὡς σήκωσες τὰ μάτια σου, δὲ βάσταα νὰ κοιτάζω!

Στὸ τρίτο μέρος τοῦ ἔργου — μιλῶ πάν-
(Τὸ τέλος σὸ ἐρχόμενο)

τα γιὰ τὸ «Φῶς ποὺ καίει» —σὴ δεύτερη, μάλιστα, μορφή ποὺ ἔδωκε ὁ ποιητὴς σὸ ἔργο του αὐτό, —ὁ τόνος γίνεται ξανά ἐπαναστατικός. Μὲ τίς τρεῖς ἐνσαρκώσεις, ἐξαυλώσεις κυριολεκτικώτερα, τῆς Ἀριστέας, τῆς μαίμοῦς, ὁ Βάρναλης, χτυπᾷ τὴν οὐσία τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ στίς τρεῖς σημαντικώτερες ἐκδηλώσεις του. Πατρίδα, θρησκεία, τέχνη. «Ἀφοῦ ξεσκίστηκα βαθειά», λέγει ἡ Ἀριστέα, στήν τρίτη ἐξαυλώσή της, ἐκεῖ ὅπου συμβολίζει τὴν ἀστική τέχνη

ἀφοῦ ξεσκίστηκα βαθειά
κι' ἀφοῦ ξεσκίστηκα παντοῦ,
ναζιάρα και καμωματοῦ
θὰ κάνω τὸ κορίτσι πιά.

Και ἡ ἄλλη, ἡ μαίμοῦ, ὁ Μάρκος, τῆς λέει λιγωμένος:

Μὰ τώρα πιὸ πολὺ μ' ἀρέσης
μὲ τὰ κουνήματα τῆς μέσης.
Ὅλη τσιτσιδι πίσω μπρός
κάνεις ἀνείπωτα τσαλίμια.

Τέλος, σὸ «Τραγουδί τοῦ Λαοῦ», τὸ τελευταῖο ποίημα τοῦ ἔργου, ἡ ἐπαναστατική κραυγὴ ἀκούγεται σὲ ὅλη τὴν ὠμότητά της:

Βουνά, πελᾶ ἀντίμαχα και ριζιμιά καστέλια
και τῶν αἱμάτων ἄβυσσοι, τῶν πατρίδων θεμέλια,
ἡ Νιά Ζωὴ τ' ἀφάνισε και στράτα γίνανε μαβιά,
ποὺ τὴν περνᾷ ἀκατάλυτη, τώρα ποὺ ξύπνησε ἡ
Σκλαβιά.

Θρησκείες και πίστεις περασμένες, πεθαμένες, ὅλες εἶναι ὀλέθριες, ὅλες μισητές, γιατί πνίγουν, «μέσα σὲ λαχτάρες ὑπερκόσμιες, τὴν πρώτη και στερνή, τὴ μόνη ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, τὴ θέληση γι' ἀγώνα και γιὰ λυτρωμὸ ἀπὸ τὴν Ἀδικία και ἀπὸ τὸν Πόνο». Δὲν εἶναι γιὰ τοὺς διαλεχτοὺς μόνο και τοὺς λιγοστοὺς ἡ ζωὴ, τὰ βασίλεια τῆς φύσης, τῆς Τέχνης, τῆς Ἀρετῆς, τοῦ Πνεύματος. Εἶναι γιὰ ὅλους. Θὰ τ' ἀπολάψουν οἱ ἀδικημένοι, οἱ νικημένοι, οἱ ταλαιπωρημένοι, ὅλοι οἱ σημερινοὶ ἀπόκληροι, γλήγορα ἢ ἀργά, θὰ τ' ἀπολάψουν και αὐτοί:

Στεριά, θάλασσα και ἄνθρωπος
στοιχεῖα αἰῶνια τρία,
ἀφεντικό δὲν ἔχουνε
και ἀφεντικοῦ ἱστορία.
Ἦρθε και ἐμᾶς ἡ ἀράδα μας
γιὰ νὰ χαροῦμε τὰ πουλιά,
τὴ θάλασσα και τὰ βουνά,
τὸν ἥλιο και τὴ σιγαλιά.

Κ. ΠΑΡΑΣΧΟΣ